

STAD OCH LAND I UPPLAND

Av J. EJDESTAM

För lantbefolkningen spelade staden såsom handelsplats i äldre tid mycket större roll än i våra dagar. Ända från medeltiden fram till år 1846 var det nämligen förbjudet att idka mellanhandshandel på landsbygden, varav följde att där icke fanns vare sig handelsbodas eller handelsmän. I stället var allmogen hänvisad till städerna, såväl när det gällde försäljningen av gårdsaveln som inköpen av varor för gårdens och hushållets behov. Lantmannens ekonomi var helt beroende av de affärer, som han kunde göra i staden; fick han icke sälja något där, hade han heller inte råd att köpa något.

Det ligger i sakens natur att bonden ville ha så bra betalt som möjligt för sina produkter. I staden var det i stor utsträckning stadsborna, som bestämde priserna på lantmannavarorna. Vilde jordbrukaren icke taga det pris, stadsbefolkningen bjöd, fick han stå där med sina varor osålda. Det var inte lika lätt då som nu att sälja dem till något annat håll, att bjuda ut dem där efterfrågan var störst och priset högst. I viss mån höllo dock bönderna reda på var den bästa betalningen vankades. Sålunda var det ganska vanligt att man körde sina produkter icke till den närmaste staden utan till någon annan stad, där man kunde vara säker på att få hyggligt betalt för dem. På liknande sätt förhöll det sig med allmogens inköp. Det var ingalunda givet att dessa uträttades i närmaste stad. Man for till den plats, där köpstadsvarorna voro billigast, även om vägen dit var flera gånger längre. Tiden kostade ingenting, matsäck hade man med sig, och kunde man få t. ex. saltet något öre billigare per kilo, betydde det mindre hur långt

man måste fara för att hämta det. De för allmogen viktigaste inköpsvarorna voro salt, strömming, sill, socker, snus o. d., det vill säga ungefär vad vi numera mena med specerivaror. Allt detta köptes billigast i kuststäderna. En handlande i en inlandsstad måste ju till varans ordinarie pris lägga även transportkostnaden från kusten. Bönderna foro därför till kuststäderna för att köpa dylika varor, oavsett om dessa kunde erhållas på närmare håll.

På 1600-talet voro statsmakternas försök att reglera inrikes-handeln kraftigare än eljest. Då nöjde man sig icke med att tvinga bönderna att förlägga sin handel till städerna över huvud taget, utan man försökte t. o. m. genomföra en upplands-indelning, som innebar att varje enskild stad borde ha sitt bestämda område, inom vilket endast borgarna i vederbörande stad skulle ha rätt till handel med befolkningen. I denna stad och ingen annan skulle bönderna inom området saluföra sina produkter. Emellertid visade sig denna plan ej vara genomförlig. Bönderna fortsatte att handla, där det bäst lönade sig, och mot slutet av århundradet erhöles de åter rätt att handla i vilken stad som helst.

För den del av lantbefolkningen, som bodde nära någon stad, förelågo möjligheter till täta och regelbundna stadsbesök; för folk, som bodde långt ifrån städerna, var en stadsresa ett besvärligt och tidsödande företag, som inte kunde komma ifråga oftare än nöden krävde. Följden blev att de flesta landsbor aldrig hunno förvärva någon mera djupgående kännedom om staden och livet där. Så uppstodo hos allmogen underliga föreställningar om stadsbornas liv och leverne, om rikedom och överflöd, om allsköns osedlighet, om frimurare som tillfångatogo och slaktade människor för att sälja köttet till hundturken o. s. v.

Mellan stadens och landsbygdens befolkning rådde i gångna tider en så utpräglad klasskillnad att vi moderna människor knappast kunna göra oss en föreställning därom. Landsbon var ringaktad av stadens invånare, och den simplaste stadsbo ansåg det som sin naturliga rättighet att spela översittare

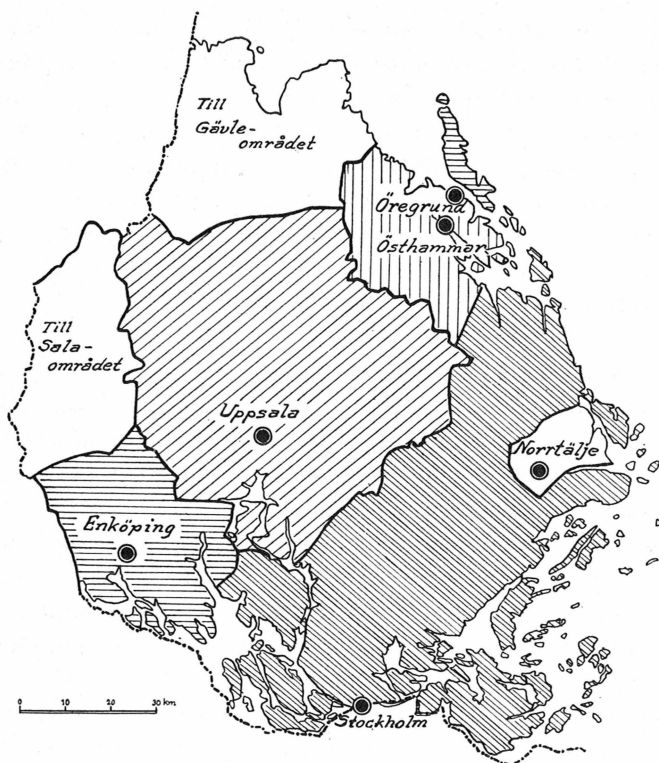

Bild 1. Karta utvisande de uppländska städernas uppland.

gentemot den enkle lantmannen. Härom vittna ännu i dag alla de nedsättande uttryck, vari ordet bonde ingår. Mannen från landet kändes lätt igen på sina gammalmodiga kläder och sitt tafatta uppförande, då han besökte staden för att avyttra sina produkter, och särskilt från stadsungdomens sida kunde han bli utsatt för verkliga övergrepp. I sitt arbete »Landsväg, krog och marknad» säger Lars Levander på tal om dessa förhållanden bl. a.:

»Tänkom oss Älvdalskarlen, då han på sin klubbhjulsvagn kom sakteliga åkande in genom Fjärdingstullen i Uppsala, ideligen utstötande sitt nasalerade *i*, för att inte den lilla, lurviga hästen skulle alldeles tappa lusten att gå! Vagnen var högt

lastad med snarad fågel, som skulle säljas på torget i Uppsala, nästan hela seldonet bestod av vidjor, som rasslade och gnällde omkring hästen, och själv stod den lille, yvigt skäggige gubben på knä fram på lasset, med förskinnnet stelt framför sig, skinnpälens skört släpande långt bort över fågelliken och hundskinnsmössan ned över öronen. Ingen kan förundra sig över att den hederlige skogsbon fick göra sin färd genom lärdomsstadens gator i ett stort följe av pojkar, som skreko och pekade finger både åt honom själv och åt häst och vagn.» —

De modernä kommunikationerna ha knutit staden och landsbygden närmare samman. Icke endast staden utan även landsbygden är till vissa delar industrialiserad. Stadsliknande samhällen finnas praktiskt taget överallt på landet. Stadskulturen har erövrat landsbygden.

Vanligen upprätthåller befolkningen på landsbygden förbindelser med en enda stad. Har man förbindelser med flera städer, framstår dock en av dessa som den dominerande. Till denna stad säljer man i första hand gårdsaveln; till den staden beger man sig, då man skall storhandla. Till samma stad reser man för att söka läkare, för att roa sig o. s. v. Därifrån får man sin dagliga tidning, och där har man släktingar och bekanta. Denna stad, som alltså för invånarna i trakten framstår som staden framför andra, benämnes i dagligt tal icke med sitt namn utan med ordet »sta'n». När någon talar om »sta'n», vet var och en i orten utan vidare vilken stad det är fråga om. Då en person på Österbybruk blev tillfrågad om han skulle fara till sta'n, svarade han: »Nej, jag ska till Stockholm.» På en liknande fråga svarade en Alundabo: »Nej, jag ska till Östhammar.»

Sammanfattningen av alla orter, för vilka en och samma stad är huvudort — »sta'n» — kan betraktas som stadens intresseområde eller uppland. Med »uppland» menas i regel en viss stads handelsområde. Större industristäder ha med en sådan tolkning av ordet hela Sverige och stora delar av den övriga världen som uppland. I denna framställning användes

Bild 2. Äldre stadsparti i Norrtälje.

termen emellertid i inskränkt bemärkelse, och i stort sett kan då sägas att en stads uppland sträcker sig så långt som vederbörande stad benämnes »sta'n» i stället för med sitt namn.

Gränserna mellan de olika städernas uppland äro vanligen skarpt markerade. Medan t. ex. Järlåsaborna med »sta'n» avse Uppsala, mena deras grannar Vittingeborna Sala. För Husby-Långhundra är »sta'n» lika med Uppsala, men för grannsocknen Vidbo är det Stockholm. Just i gränstrakterna mellan tvenne uppland händer det dock ibland att stadsnamnet användes för att icke missförstånd skall uppstå. I flera fall delas socknarna itu, så att befolkningen i de olika delarna med uttrycket sta'n mena olika städer. Så är t. ex. Sala »sta'n» för de nordligare delarna av Altuna socken, medan Enköping har motsvarande betydelse för de sydligare delarna.

Kartan sid. 17 ger en schematisk bild av de uppländska städernas uppland, byggd på uppgifter från en mängd orter om innebörden av uttrycket »sta'n». Materialet har insamlats genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala och avser förhållandena under åren 1941—1942. Det är möjligt att kar-

tan icke är fullt tillförlitlig i alla detaljer. Kanske har någon socken eller en del därav på grund av bristfälliga eller felaktiga uppgifter kommit att räknas till ett annat uppland än den i själva verket hör; måhända ha heller icke meddelarna alltid uppmärksammat att det kan råda skillnad mellan bruket hos äldre och yngre personer o. s. v. Hur därmed än må vara, så torde kartan dock i stora drag åskådliggöra den nuvarande upplandsindelningen. Vi skola här ej heller fördjupa oss i något detaljstudium av kartan utan endast taga del av de mera allmänna riktlinjerna för landskapets indelning i olika intressesfärer.

Alla de uppländska städerna ha, som synes, icke utmärkts på kartan. Detta bör ej förstås så att de utelämnade städerna skulle sakna betydelse för landsbygden. Men det innebär att de intaga en underordnad ställning — i flera fall som förorter — till andra närbelägna städer. De städer, som så att säga existera i storstädernas skugga, ha icke kommit att inför landsbygdens befolkning framstå som staden framför andra, d. v. s. som »sta'n», utan få spela en blygsammare roll. Det förekommer att när invånarna i en dylik mindre stad tala om »sta'n», mena de därmed inte sin egen stad utan den större närbelägna staden. Så sker i städer, som ligga i huvudstadens närhet och som helt omslutas av dennas uppland. Ganska märkligt är att ej ens Sigtuna går under benämningen »sta'n». I dess omgivningar betyder »sta'n» Stockholm eller Uppsala.

Vad som mest frapperar på kartan, är den väldiga omfattningen av Stockholms uppland. (Detta sträcker sig f. ö. även över betydande delar av Södermanland.) Praktiskt taget hela sydöstra Uppland ända upp mot Östhammarstrakten ingår i Stockholmsområdet. När man t. ex. så långt norrut som på Singö och i Häverö använder ordet »sta'n», så syftar detta icke, såsom man skulle vilja tro, på Norrtälje eller Östhammar utan på det avlägsna Stockholm. Från Singö meddelas dock att enstaka äldre personer mena Öregrund, »beroende på att med forna tiders dåliga kommunikationer var segling och rodd till Öregrund det lättvindigaste och naturligaste kommunikations-

Bild 3. Från Östhammar.

medlet för att komma till ett stadssamhälle». Här vill det synas som om huvudstaden trängt undan Öregrund från dess tidigare ställning. Det är också betecknande att det är i den yngre befolkningens medvetande, som huvudstaden intager den främsta platsen.

Stockholmsområdet omsluter helt Norrtälje och dess uppland, och av allt att döma är huvudstadens inflytande även här i tillväxt. Norrtäljeområdet är relativt litet till sitt omfång. Det förefaller egendomligt att man i t. ex. Länna socken säger »sta'n» om Stockholm (7 mil från Länna), medan Norrtälje (1 mil från Länna) alltid får heta Tälje. Likaså rapporteras från bl. a. Rådmansö att man »far till sta'n», då man reser till Stockholm, men »far till Tälje», då man besöker den närmast belägna staden.

Till en del förklaras Stockholmsområdets stora utsträckning åt norr utefter kusten med att befolkningen i kustdistrikten så gott som alltid farit sjövägen till huvudstaden. Fiskarena kunde få bättre betalt för sina fångster där än annorstädes. Inköpen av husbehovsvarorna kunde också ske billigare i

Stockholm än i småstäderna. Ännu i dag uppehålla invånarna i dessa trakter livliga sjöförbindelser med huvudstaden, ehuru även järnvägarna och landsvägarna ha stor betydelse för samfärdseln.

Ovan har antytts att Stockholms inflytande över landsbygden är stätt i ökning. I synnerhet för ungdomen synes huvudstaden alltmera komma att intaga den främsta platsen bland städerna. De moderna kommunikationerna göra det möjligt för landsortens ungdom att besöka Stockholm för att öfvervara idrottsevenemang eller roa sig på annat sätt. Huvudstadens överlägsenhet gör sig gällande icke blott i förhållandet till grannstäderna utan även på mera avlägsna orter. Så meddelas t. ex. från Stora Tuna i Dalarna: »Uttrycket 'fara till sta'n' användes numera sällan i Tunabygden, beroende på att det inte längre med tvärsäkerhet ger vid handen vilken ort det är fråga om. Det *kan* vara Falun, vilket det i regel var tidigare. Men det kan också vara Stockholm, som — framför allt för den yngre och resvanare befolkningen — framstår som den enda fullvärdiga staden.» Från Söderbärke i samma landskap heter det om innebörden av uttrycket sta'n: »Här menas Stockholm. I norra delen av socknen menas också ibland Falun. De kringliggande städerna benämnas alltid med sina namn.»

Ända uppe i Malung i Dalarna kan »sta'n» syfta på huvudstaden. »Såvitt jag har mig bekant», skriver en meddelare, »förekommer numer inte 'sta'n' som fast begrepp här i Malung. I de äldres berättelser förekommer 'sta'n' betydande Falun och Filipstad i lika grad. Numera förekommer 'sta'n' lika mycket i betydelsen Stockholm, och då särskilt i merkantilare kretsar.»

Det ges även exempel på att olika befolkningsskikt på en och samma plats ha olika städer som huvudorter. Invånarna i Bålsta samhälle, vilka nog äro litet modernare av sig än de egentliga landsborna, anse Stockholm vara »sta'n», medan lantbefolkningen omkring samhället menar att sta'n är det samma som Enköping. Från Husby-Sjutolft meddelas att

Bild 4. Rådhuset och
Rådhusgatan,
Enköping.

sta'n i regel betyder Enköping, men att inflyttad befolkning med detta ord avser Stockholm.

Östhammar härskar över ett förhållandevis stort område, nämligen hela Frösåkers härad utom Edebo socken. Området gränsar till och trängs med Gävles, Uppsalas och Stockholms konkurrenskraftiga uppland. Öregrund är huvudorten för Gräsö, men detta är också allt. På fastlandet har denna stad icke något uppland.

Enköping har såsom uppland en relativt stor och väl befolkad landsbygd. Staden är ett gammalt handelscentrum med sjöförbindelse med huvudstaden. Ett väl utvecklat vägnät har av ålder bundit bygden till staden. Av allt att döma har Enköping väl bevarat sin ställning, fastän dess uppland gränsar

till de större städerna Stockholms, Uppsalas och Västerås' områden.

Mellan Enköping och Uppsala är det lilla samhället Örsundsbro beläget på båda sidor om Örsundaån. Samhällets södra del tillhör Fröslunda socken och dess norra Gryta socken. Ån utgör både socken- och häradsgräns. Detta medför vissa till synes egendomliga förhållanden. De bägge delarna av samhället ha egna skolor, egna myndigheter o. s. v. Den del av befolkningen, som bor norr om ån, reser till Uppsala, då den skall till »sta'n»; för dem, som bo i södra delen av samhället, är Enköping »sta'n». De förra måste resa till Uppsala för att inköpa sin månatliga ranson av spritdrycker, medan de senare göra detta i Enköping.

Uppsalaområdet omfattar, såsom ju är att vänta, de centrala delarna av landskapet. I söder håller området på att naggas i kanten av Stockholm, vars uppland här befinner sig i tillväxt. De täta och snabba järnvägsförbindelserna till Stockholm, där lantbefolkningen får bättre betalt för sina jordbruksprodukter än i Uppsala och dit ungdomen dras av det rikare nöjeslivet, bidrar till att Stockholmsområdet vinner terräng.

Även ett par städer utanför Uppland göra sig gällande på den uppländska landsbygden. Sala är sålunda huvudort för några socknar i den nordöstra delen av landskapet. En god del av norra Uppland domineras sedan gammalt av Gävle. Denna stad torde i äldre tid ha haft ännu större handelsområde. Såsom hamnstad försåg den vidsträckta områden av den innanför liggande landsbygden med bl. a. salt, strömming och sill. Ända ifrån socknarna kring Siljan i Dalarna kom man till Gävle för att tillhandla sig dessa och andra förnödenheter.

En del av de gränser, som i vår tid framträda mellan de olika städernas uppland, är av hög ålder, andra äro av nyare datum. I regel — undantag utgöra de ovan nämnda städerna i Stockholmstrakten — betyder tillkomsten av en ny stad ett intrång i de redan existerande städernas inflytande över landsbygden. Häftiga rubbningar i den rådande upplandsfördelningen följde

Bild 5. Stora torget i Uppsala på 1890-talet.

i gångna tider på tillkomsten av nya städer, då statsmakterna i en del fall helt enkelt befallde att städer skulle anläggas på vissa utvalda platser. När i vår tid ett samhälle erhåller stadsrättigheter, har den nya staden redan under sin framväxt förvärvat sig ett uppland. Men i allmänhetens medvetande framstår vanligen icke en ny stad såsom »sta'n». Först efter en eller ett par generationer benämnes den med detta ord. Kumlä, Karlskoga eller Bollnäs, för att anföra några exempel, omnämnas icke med ordet sta'n av befolkningen i respektive trakter.

Vi ha sett att det ingalunda är den närmast belägna staden, som får heta »sta'n». Arten av förbindelserna och kommunikationsväsendet spelar stor roll härvidlag. Orter, som av gammalt handlat i en viss stad, kunna lägga om sina förbindelser till en annan med bättre kommunikationer. Ett exempel härpå utgör Nora socken. Invånarna på denna plats foro tidigare till Gävle och Uppsala. Sedan man vid sekelskiftet fått järnvägsförbindelser med Sala, har i stället denna stad blivit huvudort för socknen.

Det är naturligtvis av stor vikt att nytillkomna kommunika- tioner icke orsaka för stora förändringar i den rådande upp- landsindelningen. Särskild varsamhet kräver härvidlag inrät- tandet av nya busslinjer. Dylika böra icke, om de utgå från en stad, sträcka sig utanför upplandets gränser. Eljest kunna de locka befolkningen i angränsande uppland att överge den stad, med vilken de av ålder haft förbindelser, och taga upp nya med en annan stad, vilket givetvis vore till förfång för affärslivet i den förstnämnda staden.

Hänsyn till den naturliga upplandsindelningen bör också tagas vid indelning i försäljningsdistrikt o. d. Det berättas från ett håll att bönderna enligt gammal tradition handlade i en viss stad. När så systembolaget övertog spritförsäljningen, blevo dessa bönder hänvisade att inköpa sin sprit i en annan stad. Följden blev att de flyttade över hela sin handel till denna, något som givetvis var till skada för affärsmännen på det förra stället.

Upplandsindelningen följer icke läns- eller landskapsgränser. Detta medför vissa besvärligheter beträffande lantbefolk- ningens mellanhavanden med centrala myndigheter och offent- liga institutioner, som ha sitt säte i städerna. Därför vore det välbetänkt om vid planläggandet och inrättandet av för all- mänheten viktiga och ofta frekventerade inrättningar mera hänsyn — i de fall detta är möjligt — kunde tagas till de rå- dande förhållandena än till den officiella länsindelningen.